

5 ČEŠTÍ A MORAVŠTÍ TISKAŘI 15. STOLETÍ (KUTNÁ HORA, PLZEŇ, BRNO, OLOMOUC)

Po Plzni, Vimperku a Praze se čtvrtým městem v Čechách, které před rokem 1500 poznalo umění knihtisku, stala **Kutná Hora**. Zdejší prvotiskař a pravděpodobně literárně činný moravský písař **Martin z Tišnova** (nar. ca 1420) působil pouze v roce 1489. Vedle vimperského souputníka Johanna Alacrawa je to druhým jménem známý český řemeslník a zároveň nejstarší jménem povědomý typograf domácího původu v Čechách. Jaroslav Vobr, jak již bylo uvedeno výše, se pokusil Martina z Tišnova ztotožnit s pražským anonymním Tiskařem Žaltáře. Po krátkém Martinově kutnohorském vystoupení, které se překvapivě kryje také s česko – moravskými obchodními kontakty německého tiskaře, knihkupce a nakladatele Petra Dracha ml., řemeslo ve městě až do počátku 18. století zaniklo.

Jediným dílem, které lze s Martinem z Tišnova prokazatelně spojit, je *Bible česká* neboli Kutnohorská (Kutná Hora 1489). Její text doplňuje 116 místy se opakujících dřevořezů. Všechny (včetně apokalyptických jezdců s papežem v tlamě pekelné u Zj 6,9) jsou kopiemi větších originálů hornoněmecké Kobergerovy *Norimberské bible* (Nürnberg 1483). Kopie pořídil patrně český dřevořezáč. Jak dovolovaly jeho schopnosti, nesnažil se Kobergerův cyklus kopírovat, nýbrž zjednodušenou lineární kresbou přebíral jen některé motivy a jinými se pouze inspiroval. Nejen umělecká, ale i řemeslná úroveň zůstaly ovšem daleko za zahraniční předlohou. Mělkost řezby dokonce způsobila, že některé štočky se vyčerpaly již během tisku a musely být nahrazeny novými. Jiné však fungovaly ještě na počátku 16. století. Některé exempláře Bible mají v závěru před rejstříkem natištěn čtvercový signet. Představuje dvěma havíři přidržovaný znak Kutné Hory s připojeným korunovaným písmenem W (Ladislav). Z mnohem vyšší umělecké kvality dřevořezu lze soudit, že štoček nepořídil autor ilustračního cyklu, nýbrž zkušenější řezáč, který asi přihlédl k nástěnné kutnohorské malbě. Dle našich současných vědomostí je tento signet nejstarší námětem bohémikální dřevořez. Výběr motivu zde mohl být inspirován signetem krakovského Němce Sebalda Feiela.

Kardinálním problémem Kutnohorské bible jsou typografické, věcné a pravopisné odchylky dnes známých 41 exemplářů. Karel Rafael Ungar znal roku 1786 dvě vydavatelské varianty, jednu se znakem a druhou bez znaku. Díky této zkušenosti stanovil přítomnost či absenci signetu za závazný distinktivní rys prvního a druhého vydání. Emmě Urbánkové při práci na bibliografii českých prvotisků 1986 neušlo, že rozdílů mezi exempláři je více, ale z praktických důvodů Ungarovo pravidlo zachovala. Teprve Jaroslav Vobr (1993) přesvědčivě doložil, že signet není spolehlivým kritériem a že díky technickým potížím tiskárny vzniklo mnohem více bibliograficko-vydavatelských derivátů.

Tiskař Arnoštových Statut se na počátku druhé poloviny 80. let 15. století definitivně odmíchl a **plzeňský** knihtisk byl obnoven až 1498. O jeho resuscitaci se zasloužil **Mikuláš Bakalář** (rodovým jménem Štětina, zemř. mezi 1514 – 1520), raně renesanční tiskař a nakladatel a zároveň nejstarší osobnost českého knihtisku, o níž existují alespoň kusé biografické informace. Jeho činnost je doložena knižní produkcí 1498 – 1513.

Předpokládaný Bakalářův slovenský původ se odvozuje z několika narážek v jeho předmluvách a z heraldického dřevořezu 1506 (?), který je považován za signet (tři lipové listy rostoucí na protažených stopkách z trojvrší, chápaného v této souvislosti jako symbol Horních Uher). Lze předpokládat, že knihtiskařské řemeslo si Bakalář osvojil během studií v Krakově. Do katolické Plzně, spřízněné s Krakovem přinejmenším rodáky studujícími na tamní katolické univerzitě, se přistěhoval někdy před rokem 1493. V městských knihách vystupuje naposledy roku 1514

– tehdy přestal asi podnikat, poněvadž jeho tiskové písmo se objevuje v pražské dílně Mikuláše Konáče z Hodiškova.

Bakalářova knižní produkce je dnes dochována asi 26 většinou unikátními a neúplnými tisky. Rozsahem drobnějších osm z nich bylo vydáno v posledních letech 15. století, totiž Bernhard von Breydenbach *Život Mohamedův* (Plzeň 1498) a *Traktát o Zemi svaté* (Plzeň 1498), *Lucidář* (Plzeň 1498), Thomas a Kempis *O následování Krista Pána* (Plzeň? 1498), eucharistický *Traktátík o divích ... při velebné svátosti* (Plzeň 1498), satirickou rozmluvu *Podkoní a žák* (Plzeň? ca 1498), *Život Adama a Evy* (Plzeň? ca 1498) a rozsáhlejší *Žaltář* (Plzeň? 1499). Na počátku 16. století vytiskl Bakalář objemný sborník *Knihy čtvery, dvoje s. Jana Zlatoústého, první jsou O napravení padlého a druhé na tuto řeč, že žádný urážen býti nemuož, Cypriána pak svatého též knihy dvoje* (Plzeň 1501). Dále vytiskl mimo jiné *Kroniku sedmi mudrcuov* (Plzeň? 1501?), *Kniha nábožná, jenž slove Barlaam* (Plzeň 1504), Johannes Guallensis *Kroniky římské o čtyřech stěžejných ctnostech* (Plzeň 1505), *Spis o Nových zemích Ameriga Vespucciho* (Plzeň? ca 1506), *Knihy žalmové jsou složeny od svatého Davida* (Plzeň 1508), Jan z Vodňan *Proti bludným a potupeným artikulóm pikharským [sic!] ... traktát* (Plzeň 1510), Guarinův *Vokabulář lactifer* (Plzeň 1511), *Kronika o narození velikého Alexandra Makedonského* (Plzeň 1513), Jean de Mandeville *Knížka o putování jeho po světě, po zemi i po moři* (Plzeň 1513) a prozatím dnes poslední známý titul *Minuce ... na rok 1514 Sebalda Pusze* (Plzeň 1513?).

O koprodukcii Bakaláře s norimberským tiskařem Hieronymem Höltzelem víme zatím pramálo. Problematickou tak dodnes zůstává společně vyrobená jednolistová minuce na rok 1507 *Od narození Pána našeho Jezu Krista ... tuto se podpisuje* (Nürnberg? Plzeň? 1506?), kterou sestavil lipský profesor Konrad von Nürnberg (Konrad Tockler). Pouze v této a žádné jiné tiskovině je k vidění dřevořez, pokládáný rádoby za Bakalářův tiskařský signet. Vedle signetu jsou u spodního okraje minuce bez rozlišení profesních podílů podepsáni „Mikulass Bakalarz [a] Geronim Heltzl“. Dosud panovalo mínění, že rozmnožení tisku obstaral Bakalář a že Höltzel byl jen nakladatelem. Předběžný typologický rozbor písma však dle Mirjam Bohatcové naznačuje závěr zcela opačný. Prezentační (signetové) poslání dřevořezu by tak mohlo být v souvislosti s Bakalářem zpochybněno, nehledě na skutečnost, že právě z Höltzelovy dílny vyšla i německá verze Konradovy minuce.

Ačkoli Bakalář nepocházel z Čech, tiskl s výjimkou česko-latinských titulů z roku 1508 a 1511 jen česky. Jeho pestrá ediční činnost výrazně postoupila nad vydavatelský profil starší plzeňské dílny Tiskaře Arnoštových Statut. Bakalářův model vůbec poprvé v dějinách českého knihtisku akceptoval takřka celý žánrový terén soudobé rukopisně šířené četby. Pro široké lidové publikum tiskl jak katolickou literaturu teologickou a nábožensky výchovnou, tak vzdělavatelskou a zábavnou. Uváděl do oběhu starší domácí tvorbu šířenou zatím jen v opisích (*Podkoní a žák* 1498, *Barlaam* 1504) i díla soudobá. V jeho modelu našly vedle sebe uplatnění u nás nejstarší tištěné knížky lidového čtení a cestopisy, veršované adaptace nadnárodních látek i humanistické překlady pořizené Viktorinem Kornelem ze Všehrd a Řehořem Hrubým z Jelení.

Bakalář vlastnil zprvu jen jednu písmovou sadu diakritizovaného švabachu. Tu patrně rozprodal (část zřejmě zakoupil Jan Moravus) a nejpozději 1510 počal tisknout dvěma novými. Menší švabach užíval pro sazbu textu a větší pro nadpisy. I tyto nové písmové řezy, jimiž stejně jako starším švabachem dle soudobých domácích zvyklostí tiskl také latinské pasáže, byly opatřeny diakritikou (menší, textový švabach přešel 1514 na Konáče). Jednolistové minuce

předčí úpravu knižních publikací, které nesou všechny rysy teprve se rodící renesanční typografie. Červeno-černý tisk byl užit vedle minucí pouze v druhém domácím vydání Žaltáře 1499. Knihy jsou uváděny tradičním incipitem a impresorské údaje přicházejí v závěrečném explicitu. Kronika o Alexandrovi z roku 1513 je však pravděpodobně nejstarší jazykově českou publikací, jejíž titulní strana obsahuje samostatné impresum. Dílna neměla iniciály a vynechaná místa sporadicky vyplňovala reprezentantou. Nebyla při ruce ani větší zásoba ilustračních štočků. V Breydenbachově Traktátu z roku 1498 však Bakalář užil v dějinách českého knihtisku opět poprvé titulní dřevořez. Poněvadž zobrazuje plachetnici s kormidelníkem a několika poutníky, velmi dobře se pojí k incipitu vysázenému nad dřevořezem. Řezáč obrázku, nikoliv začátečník, byl patrně inspirován kresebně jednoduchým štočkem z augsburské dílny Günthera Zainera (1477).

Počátky knihtisku na **Moravě** mohou být spjaty s olomouckým biskupstvím, které z Benátek patrně pozvalo roku 1486 německého tiskaře Stahela, k němuž se (nejpozději 1491) přidružil krajan Preinlein. Jako místo podnikání nebyla ovšem zvolena Olomouc, sídlo biskupa a přirozené centrum Markrabství, nýbrž **Brno**. Jak jsme již připomněli, knihtisk byl do Brna importován na vyšší technologické úrovni nežli do Čech. Svědčí o tom červeno-černý tisk a schopnost zapojování iniciál a notové osnovy do sazby. Třetina produkce obsahuje také dřevořezy (valná část z nich nevznikla na rozdíl od Čech jako kopie zahraničních vzorů, nýbrž má původní ráz). Nejvýraznější distinktivní rys prvotisků vzniklých na Moravě a vzniklých v Čechách spočívá však v žánrovém terénu a jazyku publikací. S jedinou výjimkou na Moravě není vůbec zastoupena beletrie. Přicházejí jen latinskojazyčná díla administrativní, liturgická, právní a konfesijně polemická. Plnou třetinu produkce tvořily pak drobné merkantilní donáty, almanachy a odpustkové listy. Tak jako se české dílny vymezovaly vůči německému importu knižního zboží prvořadě prostřednictvím češtiny, oba němečtí tiskaři v Brně našli volný prostor v příležitostných tiscích.

Konrad Stahel (nar. po 1450) po předpokládaných studiích na univerzitě v Ingolstadt se během druhé poloviny 70. let řemeslu vyučil v německém Blaubeurenu u Konrada Mancze. Jako řemeslník se objevuje 1482 nejprve společně s Benediktem Mayrem v Pasově a o málo později v Benátkách. Zde se Stahel seznámil také s Erhardem Ratdoltem a udržoval s ním kontakty i později. Odtud 1486 odešel do Brna, kde snad tou dobou žili jeho příbuzní. Rokem 1499 však veškeré doklady o Stahelově existenci končí. Tiskař **Matthias Preinlein** pocházel z německého Ulmu. Ranou činnost lze prokazatelně doložit jen dílem *Missale Strigoniense* (Brno 1491), v jehož explicitu je spolu s kolegou Stahelem uveden jako bývalý „impressor Venetus“. Roku 1499 se z Brna přestěhoval do Olomouce, kde částečně Stahelovým a částečně Kobergerovým písmem vytiskl dvě menší satirická díla. Pak se jakékoli doklady o Preinleinově existenci také vytrácejí.

Brněnská dílna nepracovala bastardou, nýbrž dvěma písmovými řezy rotundy italského typu. Prvním známým tiskem je *Agenda Olomucensis* (Brno 1486). Mezi následujícími nástěnnými almanachy, školními donáty a odpustkovými listy se nejvýpravněji jeví *Chronica Hungarorum* Johanna Thurócze (Brno 1488). Text do výroby pravděpodobně zadal humanista Jan Filipec (1431 – 1509), moravský rodák, který se pohyboval v blízkosti krále Matyáše I. Korvína. V časové proluce, kdy v celých Uhrách (Maďarsku) ani ve Vídni knihtisk neexistoval, Brno bylo snadněji dosažitelné. Šlo o nejobjemnější zakázku, jakou dílna do té doby realizovala, a také o první ilustrovanou knihu tištěnou na Moravě. Text provází 42 ilustrací trůnicích uherských

králů. Štočky pocházely z Německa a vykazovaly vliv Mistrů ulmské Zainerovy dílny. Další obsáhlou publikací bylo *Missale Strigoniense* (Brno 1491). Štoček kánonového listu pocházel z Ratdoltových zásob, a poněvadž jím byl použit v souběžně připravovaném misálu pro augsburskou diecézi, lze předpokládat, že brněnská tiskárna potřebný počet otisků Ukřižování od Ratdolta odkoupila. Tento Ostrihomský misál je v našem starším knihtisku snad jediný produkt sloužící výlučně potřebám zahraničního regionu.

Přerušení knihtiskařského řemesla v Brně 1499, které pak trvalo po celé 16. století, lze vysvětlit jednak nezájmem brněnské městské rady a jednak mizející podporou olomouckého biskupství, jehož objednávky liturgické literatury byly zadávány v letech 1498 a 1499 do Norimberku a Štrasburku. Roku 1499, kdy v Brně stopy po Stahelovi mizí, se jeho bývalý společník Matthias Preinlein přesunul do **Olomouce**, ale po vydání dvou drobných prvotisků i on Moravu opouští. Na počátku 16. století Olomouc hostila ještě dva další tiskaře z německy mluvících zemí, a to Konrada Baumgartena v letech 1500 – 1502 a Libora Fürstenheina roku 1504.

Konrád Baumgarten (ca 1480 – po 1514) pocházel z německého Rottenburku/T. Poprvé se o něm dovídáme jako o zakladateli knihtisku v Gdaňsku 1498? – 1499. Patrně na pozvání humanisty Augustina Morava (Käsenbroda) přesídlil na podzim 1500 do Olomouce. Vydával tu výhradně latinské a německé tituly (dnes máme povědomost o třinácti), a pomáhal tak prosazovat rekatolizační program tamní kapituly. Ten byl zřejmý hned z první knihy, totiž Augustinova útoku proti jednotě bratrské *Tractatus de secta Waldensium* (Olomouc 1500), nebo z pozdějšího díla dominikánského inkvizitora Heinricha Institoris *Sanctae Romanae ecclesiae fidei defensionis clipeum adversus Valdensium seu Pickardorum heresim* (Olomouc 1501 a opakovaně v téže tiskárně 1502). Vedle toho zde vychází odpustkový list papežského legáta Petra Isvaliese *Litterae indulgentiarum pro defensione catholicae fidei contra Turcos concessarum* (Olomouc 1501). Některé typograficky odlišné exempláře tohoto odpustkového listu mají na rubu natištěnou nejstarší u nás doloženou nakladatelskou a knihkupeckou nabídku.

Baumgarten neměl na Moravě žádnou konkurenci a ve srovnání s nepočtenými „kamennými“ tiskárnami v Čechách nutno přiznat, že pracoval s hojnějším repertoárem tiskového písma (vlastnil texturu, bastardu a rotundu). Vedle staršího dřevořezu s klečícím andělem a znaky Moravy a Brna, který se všeobecně považuje za signet jeho předchůdce Konrada Stahela, používal Baumgarten od 1501 vlastní značku s mluvícím motivem: holý kmen stromu (něm. Baum) s vyrážejícími listy v noční zahradě (něm. Garten). Baumgarten byl činný i dřevořezácky. Ivo Hlobil mu připsal vyobrazení sv. Václava s korouhví uprostřed dvou andělů jako štítonošů, které provází Augustinův protibratrský Traktát 1500. Je to upravená verze štočku monogramisty HF pro Stahelovo *Psalterium Olomucense* (Brno 1499). Baumgartenovi se přisuzuje i poněkud primitivnější adaptace sv. Václava (Isvaliesův odpustkový list 1501) a řezby erbů (Institorisův Clipeus 1502). Všechny ilustrace spojuje konzervativně prostředkovaný styl norimberského ateliéru Michaela Wolgemuta. Roku 1503 se Baumgarten pracovně uchýlil do Vratislavi (1503 – 1505) a Frankfurtu/O. (1506 – 1509).

Na jeho místo v Olomouci nastoupil další, pravděpodobně také kočovný tiskař **Libor Fürstenhein**, pocházející z rakouského Heiligenstadtu u Vídně. Z jeho olomoucké etapy se dodnes zachovala jen humanistická učebnice latiny od Marca Bauernfeinda *Ad Moravorum pueritiam pedagogus grammatices* (Olomouc 1504). Unikátní exemplář se vstupním dřevořezem sv. Václava, který užil již Baumgarten, je uložen ve vídeňské Národní knihovně.

Z období před příchodem do Olomouce ani z pozdějších let žádné zprávy o Fürstenheinovi nemáme. Po jeho odchodu Olomouc zůstala až do 1538 bez tiskárny.